

på skjønn, risikerer ein alltid urimelege og diskriminerande avgjerder. At kvinner i den samanheng er særleg utsette viser historia tydeleg nok, at gifte kvinner er spesielt utsette er heller ikkje vanskeleg å finne døme på. Dersom ein lovfesta ansiennitetsprinsippet ville ein få ein objektiv, enkel og klar regel å praktisere. Eit unntak med høve til å ta omsyn til at verksemda ikkje må tvingast til å seie opp kvalifisert, naudsynt arbeidskraft er nok uråd å koma utanom, men andre unntak skulle ikkje vere naudsynte av omsyn til dei enkelte verksemdene. Moglegvis ville dette føre til oppseiingar som av mange vil bli oppfatta som urimelege, men alt i alt trur eg at ein ville få færre urimelege oppseiingar og innskrenkingar på denne måten. Slik det nå er det for ein stor del opp til arbeidsgjevar kva for omsyn han skal ta ved oppseiingar; han kan velje å byggje på ansiennitetsprinsippet eller han kan ta sosiale omsyn. Eg har vanskeleg for å tenkje meg den arbeidstakar som ville gå til sak fordi arbeidsgjevar ikkje hadde teke sosiale omsyn, men hadde fylgt ansiennitetsprinsippet.

I tillegg kan ein også reise spørsmålet om det er rimeleg at den enkelte arbeidsgjevar skal ha slike oppgåver som elles er tillagt det offentlege, trygdekontor, sosialkontor eller andre etatar. Er det eigentleg rimeleg at ein einsleg blir sagt opp før ein person med forsyttaransvar? Skal ein arbeidsgjevar måtte ta omsyn til at den eine arbeidstakaren blir vanskelegare økonomisk stilt enn den andre ved eventuell oppseiing? Er ikkje dette eigentleg eit offentleg ansvar, som det ikkje er rimeleg å delegere til tilfeldige arbeidsgjevarar? Så kan ein også spørje seg om ikkje det å byggje på ansiennitetsprinsippet i særleg grad vil ramme kvinner, fordi dei har dårlegare tilknytting til arbeidslivet, oftare permisjonar m.v. Moglegvis, meg eg trur ikkje det vil ramme kvinner så ofte og så tilfeldig som slik det er nå, når det i praksis er opp til den enkelte arbeidsgjevaren. Ein måtte sjølv sagt også lage reglar for utreikninga av ansienniteten, og ein måtte sjølv sagt då ta omsyn til kvinners ofte svake tilknytting til lønsarbeidsmarknaden. Å reikne ansiennitet ut ifrå tidspunktet for tilsetjinga (dvs. ikkje å reikne deltid om til heiltid) og ikkje gjera frådrag for permisjonar ein etter arbeidsmiljølova har krav på (permisjon i samband med fødsel m.v.), peikar seg her ut som viktig.

Ein reform som dette vil vera eit sterkt inngrep i arbeidsgjevars styringsrett, og eg er heller ikkje sikker på at fagrørsla vil like slik »innblanding«, men eg har diverre ikkje full tiltru til fagrørsla når det gjeld å prioritere kvinners interesser.

Det läcker inom miljöretten

Av Ulf Malmqvist og Ylva Rössing

Under den senaste tiden har flera svåra industriolyckor inträffat som med skrämmande tydlighet avslöjat det moderna samhällets risker och sårbarhet. Vi tänker på kärnkraftsexplosionen i Tjernobyl den 26 april 1986 och nu senaste branden i kemiföretaget Sandoz giftlager i Basel den 2 november 1986. Båda händelserna visar vilka enorma och långtgående effekter denna typ av olyckor kan få. Moln med radioaktivt stoft har förts över stora delar av norra och mellersta Europa. Skadorna går inte att överblicka. Lokalt är förödelsen stor och den radioaktiva kontamineringen total. Fjärreffekterna är också mycket omfattande. Radioaktivt cesium har fallit ned över mycket stora områden vilket allvarligt påverkat jordbruk, fiske och jakt men framför allt rennäringsen. I själva verket hotas hela samekulturen. Giftutsläppet i Schweiz har medfört att Rhen som är Europas största dricksvattentäkt, är totalförgiftad. Skadorna går knappast att överblicka. Enligt experternas uttalanden tar det åtta till tio år innan Rhen är helt återställd.

Tjernobyl visar om nu någon verkligen trodde det, att det inte går att nå hundra procentig säkerhet i hanteringen av stora (eller små) komplicerade tekniska system. Utsläppet i Rhen visar faran av att lokalisera miljöfarlig industri invid vattendrag. (Jämför med Göta älv – miljöfarlig industri uppströms och Göteborgs dricksvattenintag nedströms). Båda olyckorna – särskilt Tjernobyl – har visat betydande handfallenhet hos myndigheter och stora brister i informationen dels från företagen till myndigheter, dels mellan myndigheter till allmänheten.

Det är tyvärr endast katastrofliknande händelser som de beskrivna som får politiker och massmedia att reagera. I själva verket utgörs enligt vår mening den största risken av de »normala«, tillåtna utsläppen plus de vanligt förekommande otillåtna överutsläppen som ständigt sker i industrivärlden. Dessa står för den allt snabbare försämringen av kvalitén i luft, mark och vatten. Ett bra exempel som stöder detta påstående är försurningen. Denna är inte resultatet av en eller två stora olyckor utan effekten av ett mycket stort antal ut-

släpp, vart och ett relativt litet. Sammantaget blir emellertid effekterna enorma.

Det är mot denna bakgrund som man skall se den lagstiftning som enligt sitt uttalade mål tillkommit för att hindra precis det som nu är på god väg att inträffa - nämligen en tilltagande, okontrollerad miljöförstöring.

Rättslig bakgrund

Miljölagstiftningen i Sverige är, grovt sett, uppbyggd enligt följande princip: 1) För de flesta miljöfarliga verksamheter krävs tillstånd. 2) Tillstånden förenas med »villkor« som anger under vilka förutsättningar verksamheten får utövas. 3) Den miljöfarliga verksamheten skall kontrolleras och övervakas av myndigheterna. 4) Om något företag bryter mot lag eller villkor kan straff utdömas. 5) Vid sidan om detta finns skiljeregler och skadeståndsregler. Målet för lagstiftningen är enligt förarbetena »att komma tillrätta med de stora problemen som det moderna samhället medför i fråga om vår yttre miljö« (prop 69:28 s 18), se även »Mål och principer i svensk miljöskyddslagstiftning«, (Ulf Ranerås SNV pm 1988 s 29 ff).

Miljöskyddslagen är en samlad lagstiftning till skydd mot »miljöfarlig verksamhet«. Detta innebär att den skall tillämpas till skydd mot vattenförorening, buller och andra störningar. Dessa olika föroreningar kan härröra från verksamheter av mycket skilda slag. Tillämpningsområdet för lagen sträcker sig från stora industrianläggningar till enskilda småhuspannor och avfallstippar.

Tanken med lagen är att störningar skall förebyggas så långt detta är praktiskt och ekonomiskt möjligt. Skall någon anlägga, ändra eller utöka sådan verksamhet som regleras i miljöskyddslagen, har denne rätt att söka tillstånd till verksamheten. I flertalet fall gäller dock en skyldighet att söka tillstånd. Tillåtlighetsprövningen görs av koncessionsnämnden för miljöskydd eller i vissa ärenden av länsstyrelsen. Givna tillstånd förenas ofta med detaljerade villkor för att verksamheten skall tillåtas.

En lista över de olika verksamheter som fordrar tillstånd finns i miljöskyddsförordningen. Där framgår också vilka verksamheter som inte är tillstånds- men väl anmälningspliktiga. Det är fråga om för omgivningen mindre störande verksamheter än de tillståndspliktiga. Anmälan görs till länsstyrelsen eller - om överlåtelse av tillsynen gjorts till kommunen - till miljö- och hälsoskyddshämnden. I förekommande fall kan föreskrifter ges för verksamheten.

Ett givet tillstånd gäller i princip för all framtid och kan omprövas endast under de speciella förutsättningar lagen anger.

De villkor som tillståndet är förenat med är däremot inte lika definitiva. De kan omprövas och ändras bl a viss tid efter beslutet eller vid väsentligt förändrade förhållanden.

Ett tillståndsbeslut föregås ofta av en ganska utdragen kommunikation den sökande och myndigheterna emellan. Efter obligatoriskt samråd (oftast med länsstyrelsen) och ansökan, kungörs ärendet. Remittering sker till berörda myndigheter. Ev fordras kompletterande utredningar. Remissyttrandena behandlas och sammanträde med ev besiktning på platsen för verksamheten hålls. Trots denna grundliga procedur är det inte säkert att villkoren för det meddelade tillståndet kan fastställas i beslutet. Lagen ger möjlighet att uppskjuta villkor som skall gälla i visst avseende. Tills erfarenhet av verksamheten erhållits, meddelas då villkor av provisorisk typ som skall gälla tills de definitiva kan fastställas.

Före 1981 års lagändringar var det möjligt för naturvårdsverket och länsstyrelserna att ge dispens från skyldigheten att söka tillstånd. Dispensen kunde förenas med villkor för verksamheten. Denna dispensmöjlighet eller »förprövning« har alltså upphört. Flera företag regleras emellertid fortfarande efter tidigare beslutade dispenser och villkor givna i samband därmed.

Nuvarande tillståndsmyndigheter är koncessionsnämnden, länsstyrelsen och regeringen (företrädesvis besvärmyndighet).

Tillsynen av miljöskyddslagens efterlevnad skall utföras av naturvårdsverket och länsstyrelserna. I förekommande fall (efter åtagande av kommunen) kan länsstyrelsen överlåta sin löpande tillsynsverksamhet på miljö- och hälsoskyddsnämnden. Meningen är att tillsynsmyndigheterna skall samarbeta med varandra och andra myndigheter eller organ som har betydelse för den miljöfarliga verksamheten.

Tillsynsarbetet går ut på information och rådgivning i förebyggande syfte. Men även tvångsmedel står till förfogande. Myndigheterna har rätt att fordra upplysningar och kontrollera den miljöfarliga verksamheten. De kan vid behov lämna förelägganden, ev förenade med vite, samt i särskilda fall tillgripa förbud.

Vid sidan av tillsynsarbetet ingår en skyldighet att verka för att lagöverträdelse beivras. Påföljdsreglerna i miljöskyddslagen stadgar att den som uppsåtligt eller av oaktsamhet bryter mot bestämmelserna döms till böter eller fängelse i högst två år. Överträdelse av ringa betydelse bestraffas inte.

Före 1981 års lagändringar fordrades för straffbarhet att överträdelse av villkor eller föreskrift medförde risk för kränkning av allmän eller enskild rätt. Detta rekvisit har nu slopats men gäller enligt lagens övergångsbestämmelser för överträdelse begångna före den 1 juli 1981.

I detta sammanhang bör också nämnas brottsbalkens regler för miljöbrott. Sedan 1981 stadgas i brottsbalken böter eller fängelse i högst två år, för den

som uppsåtliga förorenar mark, vatten eller luft på ett sätt som medför eller kan medföra sådana hälsorisker för människor eller skada på djur eller växter som inte är av ringa betydelse eller som medför annan betydande olägenhet i miljön. Är brottet grovt döms till fängelse i lägst sex månader och högst sex år. Hittills 1986,04,30 har ingen dömts för miljöbrott enligt brottsbalken (RRV 1984:993, s 116).

Statistisk bakgrund

Någon mera utförlig statistik över hur många miljöbrott som begås finns inte. Naturvårdsverkets beräkningar, som grundar sig på vissa branschgranskningar (cellulosaindustrin och kommunala avloppsreningsverk) visar att i ca 30% av verksamheterna överskrids villkoren – dvs man släpper ut mer än man har tillstånd till. Det totala antalet miljöfarliga verksamheter i landet ligger någonstans mellan 10-15.000 stycken. Om Naturvårdsverkets uppgifter tänktes gälla alla branscher skulle detta innebära minst 3.000 villkorsbrott årligen. Läs oss för säkerhets skull och i försiktighetens namn utgå från att det i vart fall begås ca 1.000 villkorsbrott som inte är ringa varje år.

Denna siffra skall ses mot antalet fällande domar och det visar sig då att sedan 1969 då miljöskyddslagen trädde i kraft har endast ett sextiotal meddelats. I genomsnitt innebär detta knappt fyra fällande domar per år eller ungefär fyra promille av uppskattningstalet (1.000) för antalet brott per år. Man skall också betänka att de fällande domarna till största delen rör brott mot förprövningsplikten medan en mindre del rör otillåtna överutsläpp. Domen har, utom i två fall, varit böter, i genomsnitt 35 dagsböter¹⁾ (Riksrevisionsverkets rapport Dnr 1984:933 s 116, se även Brottsförebyggande rådets rapport 1985:5 »Miljöbrott en dold brottslighet«, Inger Eriksson). Fängelsedomarna ändrades i hovrätt till böter vilket alltså innebär att hittills har ingen på grund av miljöbrott fått fängelsestraff.

Kritik mot lagstiftningen

Tyvärr måste man konstatera att miljöskyddssystemet fungerar dåligt. Trots ett resurskrävande »utnyttjande« av alla delar, tillståndsprövning, villkorsgivning, övervakning och sanktionerna, kvarstår betydande problem och risker i miljön vilket naturligtvis inte är i överensstämmelse med målet för lagstiftningen.

Det finns många orsaker till att det är på det här viset. Till att börja med är lagstiftningen som har betydelse för mark, luft och vatten i sig svåröver-

skådlig på grund av antalet lager. Minst tio olika lagar gäller på området. Miljöskyddslagen, naturvårdslagen, byggnadslagstiftningen, skogsvårdslagen är bara några exempel. Vidare har i skyddshänseende lagarna delvis divergerande mål och är inriktade på olika sektorer vilka var och en är föremål för sin speciella utnyttjandepolitik. Dessutom bidrar till miljöskyddssystemets oenhetlighet den omständigheten att de olika lagarna tillämpas av olika myndigheter med sinsemellan disparata traditioner och praxis i tillämpningen. En del myndigheter utgörs av domstolar som alltså följer en specifik juridisk tradition i sitt arbete – andra utgörs av t ex länsstyrelse, Naturvårdsverket, kommunala organ, skogliga myndigheter osv, vilka helt naturligt arbetar på ett annat sätt. Rättsområdet kännetecknas således av en praktiskt taget fullständig brist på samordning mellan lagarna, myndigheterna och besluten vilket naturligtvis i hög grad bidrar till ineffektiviteten på området.

Kritik mot uppföljningen

Man kan gå in i detaljer i respektive lag och konstatera orsaker till dålig effektivitet. Låt oss här med anknytning till den tidigare nämnda statistiken, endast se på en del av miljöskyddslagen, nämligen sanktionssystemet, närmare bestämt frågan: varför kommer så få miljöbrott till domstolsbedömning samt när så sker, varför blir domarna ofta friande?

En viktig omständighet är den låga upptäcktsprocenten. Den här typen av brott är ofta till sin natur »dolda«. Detta hänger samman med att företagen ju faktiskt har tillstånd att till en viss gräns förorena luft, vatten eller mark. Det är ofta omöjligt att »utifrån« upptäcka om denna gräns överskrids. Någon omedelbar »extra« skada på sak eller person kan inte märkas. Effekterna kanske inte visar sig på många år och det är då, även om brottet inte är preskriberat, inte möjligt att knyta effekten till ett visst företag eller händelse. I de fall brottseffekten upptäcks genast, t ex fiskdöd i ett vattendrag, kan det finnas andra svårigheter, nämligen att hitta utsläppskällan. Utan ett sådant klarläggande kan ju inga rättsliga åtgärder vidtagas. Upptäcktsproblemet är naturligtvis till största delen en resursfråga och inte direkt ett rättsligt problem. Med förbättrade mätanordningar, ökat antal tjänster och bättre utbildad personal skulle säkert upptäcktsprocenten öka.

Räcker det då att fler brott upptäcks? De flesta brott tycks, om statistiken är riktig, inte bli anmälda till åtal. Visserligen har anmälningsfrekvensen ökat sedan 1981 – men antalet utgör ändå en liten del av framför allt villkorsbrotten. En orsak till detta hittar man sannolikt i länsstyrelsernas policy och arbetsmetoder. Vi skall här inte närmare gå in på detta utan bara konstatera att länsstyrelsens roll, eller rättare sagt olika roller, dels är målmässigt motstridiga,

dels ofullständigt lagreglerade – i vilket fall uppfattas regleringen, t ex i miljöskyddslagen, som svårtolkad. Miljöskyddslagen är en ramlag där det är svårt att dels se var ramarna går, dels vad som gäller inom ramarna. Om ett förbättrat miljöskyddsarbete skall kunna åstadkommas vore en lagstiftning med stramare tillämpning önskvärd. Inte minst fordras en klarare uttalad prioritering av miljöskyddet i alla tillämpningssituationer där avvägning görs mellan skada på miljön och värdet av en miljöfarlig verksamhet.

Även om en förbättring på detta område inträffade är det osäkert om detta skulle leda till ökad effektivitet i sanktionshänseende. Endast en liten del av åtalsanmälningarna leder ju till åtal. Skälen härför är många. Ett grundläggande problem är enligt vår mening en systemkollision – nämligen mellan offentligrättssystemet och straffrättssystemet. Miljöskyddslagen som huvudsakligen hör till den offentliga rätten är till sin största del inriktad på företag och myndigheter och deras förhållanden till miljön. Straffrätten är inriktad på individer. Ett företag är inte ett straffrättsligt subjekt. Detta betyder att om åklagaren skall kunna åtala för ett överutsläpp måste han hitta en gärningsman på företaget. Vidare måste åklagaren självklart se att brott blivit begånget. Vi tänker nu inte på upptäckten av en effekt i miljön utan på den regel man brutit emot. Detta är, visar det sig, inte alltid lätt. Det tycks faktiskt vara mycket svårt att fastställa ett överträdande av de villkor som gäller för en miljöfarlig verksamhet. Detta beror framför allt på att dessa »villkorsregler« är oklart formulerade.

Ingen regel – ingen brott

Ett exempel ur rapporten »Brott mot miljöskyddslagen?» (Ylva Rossing, Ulf Malmqvist, Göteborgs universitet 1986): Elektrokimiska Aktiebolaget (EKA) ligger vid Göta älv, några mil norr om Göteborg. Denna processkemiska industri, som producerar kemikalier, har under åren släppt ut mängder av föroreningar till älven. I slutet av sjuttioalet leddes processavloppsvattnet till Göteborgs reningsverk. Eftersom kyl- och dagvatten inte ansågs särskilt farligt kunde dessa utsläppstyper få fortsätta att rinna ut i älven. Trots denna avlastning av förorenat avloppsvatten kunde VA-verket i Göteborg, som alltså tar sitt dricksvatten från Göta älv, vid upprepade tillfällen konstatera problem med älvvattnet. Till en början förnekade EKA att utsläppen kom från deras anläggningar men senare ändrade man sig och medgav att förorenat processvatten hade läckt in i kylvattensystemet som alltså enligt tillståndet släpptes ut i älven. Länsstyrelsen anmälde företaget till åtal i juli 1984. I november 1985 lade åklagaren ned förundersökningen med motiveringen att det inte kunde styrkas att villkoren (alltså de regler som företaget måste följa) innebar att av

olyckshändelse förorenat dag- och kylvatten skulle behandlas som processavloppsvatten. Det kunde heller inte styrkas att bolaget haft skyldighet att anordna kylsystemen på annat sätt (så att olycksrisken uteslöts). Alltså inget åtal.

Helt klart var avsikten hos myndigheterna (koncessionsnämnden) när man tog beslutet att överleda processavloppsvattnet till Göteborgs reningsverk, att inget mer kemikalieförorenat vatten skulle komma ut i Göta älv. Men denna avsikt uttrycktes i villkorsskrivningen så otydligt att åklagaren inte ansåg sig kunna hitta regeln som bolaget skulle ha brutit mot. Alltså: ingen regel – ingen brott.

Legala motstridigheter

Om man vill att miljöskyddslagstiftningen skall fungera i sanktionshänseende, måste man anpassa villkorsskrivningen till de krav som straffrättssystemet ställer.

Även om brott, objektivt sett, klarlagts, kvarstår bevisproblem. Det gäller att hitta en gärningsman och det gäller att styrka vårdslöshet eller uppsåt hos denne. Eftersom detta ofta tycks vara mycket svårt, vore det därför inte orimligt – trots att det är främmande för svensk rätt – att kräva att varje miljöfarlig verksamhet måste ha en speciell »straffansvarig« – t ex verkställande direktören – som, för att använda skadeståndsrättsliga termer, »strikt« ansvarar för sitt företags otillåtna utsläpp. Detta är emellertid ganska svårt att förena med de principer som strafflagstiftningen bygger på. Jämför dock med konstruktionen »ansvarig utgivare« för en tidning. Naturvårdsverket har nyligen lagt ett förslag där man, med hänvisning till de dåliga resultaten på straffsidan, så att säga går åt motsatt håll. Man föreslår nämligen att miljöbrottet enligt miljöskyddslagen helt enkelt tas bort, alltså avkriminaliseras. Förslaget är förståeligt. Stora resurser läggs ned i utredningar. Resursinsatser som knappast ger något tillbaka. Man skall också komma ihåg att domstolarnas bedömning av de mål som kommit upp inte varit särskilt sträng mot och avskräckande för de som önskar bryta mot reglerna.

Alternativet till avkriminalisering är att förbättra och förändra systemet på bl a de punkter vi tagit upp här. Sammantaget verkar dock detta inte genomförbart inom rimlighetens gränser – särskilt med tanke på den korta tid som står till buds innan kraftiga förbättringar måste ske. Nej, det är nog riktigt att välja andra vägar för att förbättra systemet. Miljöavgiften kan säkert – rätt utformad – leda till väl så goda resultat. Den kan innebära att det blir lönsamt för ett företag att följa reglerna och även minska sina utsläpp. Framgång på denna väg förutsätter ändå ökad och bättre övervakning av företagen och även att miljöbrottet enligt brottsbalken finns kvar. Det skulle onekligen stri-

da mot det allmänna rättsmedvetandet om miljöskadliga handlingar kunde företas bara man betalar för det.

Stoppa läckagen

Någonting måste i vilket fall ske. Ett företag kan idag ur straffsynpunkt tämligen riskfritt bryta mot miljöskyddslagen. Skulle den kedja som vi här skissat, mot förmodan hålla hela vägen till fällande dom, blir sannolikt påföljden några hundralapper i böter. Detta är ett mycket generande faktum som enligt vår mening väsentligt skadar tilltron för lagen och rättsväsendet. Som systemet fungerar idag kan det aldrig få den tyngd som är nödvändig för att skapa respekt hos utövarna av miljöfarlig verksamhet. Kontrollkedjan måste stärkas och på vissa punkter kanske helt förändras för att miljöskyddsarbetet skall verka mot målet – en trygg och god miljö – och inte som idag äventyra det.

Vi har i denna artikel främst ägnat uppmärksamheten åt *otillåtna* utsläpp, vilka naturligtvis snarast måste fås att upphöra. Men vi måste avslutningsvis tillägga att förbättringen i kontrollkedjan enligt vår mening inte är tillräckligt för att på sikt skapa säkerhet i miljöutvecklingen. Koncessionsnämnden, länsstyrelserna och framförallt regeringen måste avsevärt skärpa sin syn på vad som är *tillåtna* utsläpp. En sådan skärpning är – nota bene – fullt möjlig enligt gällande rätt men skulle förmodligen underlättas av en lagändring som innebär klara gränssättningar. Vi tror att detta är en nödvändighet för att man tryggt skall kunna andas ut – och framför allt in.

NOT

1. Brottsbalken 25 kap § 2: Dagsböter ådöms till ett antal av minst en och högst etthundra-tjugo.

Varje dagsbot fastställs i pengar till ett belopp från och med tio till och med ettusen kronor, efter vad som bedöms som skäligt med hänsyn till den tilltalades inkomst, förmögenhet, försörjningsskyldighet och ekonomiska förhållanden i övrigt. Är brottet ringa, får dagsbotens belopp jämkas med hänsyn härtill. Lag 1980:1133.

Johdanto

Vaikkei retfærdillä tavallisessa mielessä enää olekaan teemanumeroita tietyt aiheet ovat kuitenkin olleet johtavia lehden eri numeroissa. Viime numeroissa on erityisesti käsitelty kahta toisiaan täydentävää teemaa. Ensinnäkin »uusien« hyvinvointialueiden oikeutta, kuten työ-, sosiaali- ja kuluttajansuojaoikeutta. Toisena teemana on keskusteltu oikeuden kehityspiirteistä. Oheisen numeron aiheista monet sivuavat samoja teemoja.

Ensimmäisessä artikkelissa *Anne Hellum* tuo feministisen näkökulman hedelmöitykseen, teknologiaan sekä kehityksen taustana olevaan Tanskan, Norjan ja Ruotsin oikeuteen. Kysymystä tarkastellaan pikemminkin äitiydestä kuin lapsettomasta parista lähtien. Hellum korostaa äitiyden geneettisen, biologisen ja sosiaalisen puolen olevan irtautumassa toisistaan.

Kolmessa seuraavassa artikkelissa käsitellään oikeuden kehitystä yleisemmin. *Torben K. Jensen* tuo refleksiivisestä oikeudesta käytyyn keskusteluun lisäpiirteitä lähtökohtanaan Habermanin analyysi oikeudesta. Keskeisinä käsitteinä ovat »järjestelmä« ja »elämänarvot«. Oikeudesta tulee järjestelmän arvojen väline normien laatimisessa.

Ragnhild Øvrelid operoi negatiivisen oikeusvarmuuden käsitteellä rajoituk-sena valtiolliselle vallankäytölle modernissa resurssilainsäädännössä. Hän osoittaa, ettei yhteiskunnallisen hyvän jakaminen aina ole hyvää vastaanot-tajan näkökulmasta. Eräs tapa kehittää oikeudellisia rajoituksia riittämättö-mien resurssien vuoksi symboliselle lainsäädännölle on viranomaisille säädetty selvempi velvollisuus antaa toiminnalleen positiivinen sisältö suhteessa vastaanottajaan.

Kaarlo Tuori käsittelee oikeuden kehitystä Jørgen Dalberg-Larsenin ja Håkan Hydenin kirjojen pohjalta. Oikeudellinen kehitys on paremmin analysoi-tavissa kaikista kolmesta Tuorin esittämästä tasosta lähtien. Osana refleksiivi-sestä oikeudesta käytyyn keskusteluun esitetty jako mahdollistaa näkemys-sen rajoista uusille oikeudellisille säännöksille.

Per Olof Bolding jatkaa edellisen numeron teemaa maallikkojen roolista